

תקנת 1804

תקנת 1804 היא הנסיון הראשון בתולדות התחיקה הרוסית בשאלת היהודים לדון בצורה מכלילה במעמדם החוקי, שלושים ושנים שנה לאחר שבאו המוני יהודים לראשונה תחת שלטון רוסיה. תוצאותיה המעשיות היו אמנם מועטות, אולם ניסוח פתיחתה וסעיפיה חשפו את המגמות הסותרות שהיו קיימות בחוגי השלטון הרוסי בעניין זה והניחו יסוד לקביעת מדיניות השלטון כלפי היהודים לתקופה שלמעלה ממאה שנה.

לבטי השלטון נתגלו מיד עם סיפוח השטחים המאוכלסים ביהודים לאחר חלוקת פולין הראשונה ב-1772. יקתרינה השנייה רצתה להיות פרגמטית ו"נאורה" כאחד וניסתה לבנות סדרי ממשל המכוון לתועלת המדינה ולטובת תושביה, תוך התעלות מעל לניגודי המסורות והאינטרסים הנובעים מהבדלי מוצא, דת וקורפורציה. אך, מאידך גיסא, היא חשה שאסור לפגוע במסורת ההיסטורית המוסקבאית, שהסתייגות מזרים בכלל ושנאת היהודים במיוחד היו מציינים אותה; היא אף רצתה להפיס את דעתם של תושבי השטחים המסופחים, בייחוד את אנשי האצולה הפולנית, שגם יחסם שלהם ליהודים ולפעילותם הכלכלית היה מלא ניגודים. והתוצאה — הכרזות כוללניות בדבר "מעמד השווה לזה של אחרים" לבני הדת היהודית על סמך "הכלל שנקבע ע"י הוד מלכותה, שכל אחד צריך להשתמש ביתרונות ובזכויות בהתאם לדרגתו ומעמדו, בלא הבדל דת ועם". לכאורה זוהי ההצהרה הראשונה באירופה בדבר שיווי-זכויות ליהודים, שקדמה אף למהפכה הצרפתית; הצהרה שהיתה גם מלווה בנסיון לתת ליהודים זכות לבחור ולהיבחר, כשווים בין שווים, במוסדות השלטון המקומי. ואילו למעשה נקבעה אפליה מפורשת של היהודים על-פי צווים מנהליים, ישיבתם הוגבלה לשטחים שסופחו ולשטחים השוממים שבדרום בלבד ("תחום המושב" כפי שגובש לאחר מכן), והוטלו עליהם מסים כפולים, בהשוואה למה שהיו משלמים סוחרים ועירוניים נוצרים.¹

מגמות סותרות אלו נמשכו גם בימי הצאר פאול. הוא קיבל ללא פקפוק את דעתם של אצילי פלך מינסק בדבר "הניצול היהודי" כאחת הסיבות העיקריות לרעב באותו איזור והטיל על הסינט "להגביל את זכויות היהודים", רוצה לומר את פעילותם הכלכלית,

1 השווה מאמרי 'היסודות והמגמות בעצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקת פולין', העבר, י"ט (תשל"ב), עמ' 22-29. לאחר שמאמר זה נמסר לדפוס הופיע ב-"Soviet Jewish Affairs", vol. 5, No. 2 (1975), pp. 3-20 מאמר של R. Pipes, Catherine II and the Jews, אולם דומה שעיקר עניינו הוא מגמותיה של הקיסרות בענייני שלטון, יותר מאשר מצבם של היהודים ברוסיה למעשה ואפילו להלכה.

תקנת 1804

כאמצעי לתיקון המצב של האוכלוסיה הכללית.² אולם במאבקו נגד הזכויות הקורפורטיביות ובייחוד נגד השימוש בפריבילגיות הפולניות שניתנו לערים השונות, שלא לסבול יהודים בתוכן (de non tolerandis Judaeis), הוא דחה את תביעות עירוני קאמניץ-פורולסק, קובנה וקייב לגרש היהודים מתוכן.³

אפשר לומר שבימי מלכותו הקצרים של פאול (1796–1801) חל מפנה ביחס השלטון הרוסי לבעיית מעמדם של היהודים במדינה: אם קודם לכן הוא הסתפק בתיווך בין המעמדות והקבוצות שהתנגדו ליהודים לבין אלה האחרונים, אם מטרת השלטון עד אותו זמן היתה "להגן על האזרחים" מפני היהודים ומצד שני להשיג באמצעות היהודים מטרות ישבניות (איכלוס שטחי הדרום) או פיסקאליות, הרי בשנת 1800 הוגשו לשלטון שתי תכניות שמטרתן המוצהרת היתה "תיקונם של היהודים" ושילובם במסגרת המדינה. שתי הצעות אלו, הקשורות בשמם של הסנטור דרז'בין (שהיה גדול משוררי רוסיה באותו זמן) ושל שר-הפלך הליטאי פריזל, השפיעו במידה מרובה על התהוות "התקנה" של 1804. בין אלה שעסקו בתולדותיהם של יהודי רוסיה מקובל להדגיש את ההבדל בין שתי ההצעות ואת יתרון תכניתו של פריזל על אלו של דרז'בין.⁴ ואכן בולטת לעין התרחקותו של פריזל מן העוינות ליהודים, המיוסדת על המסורת הדתית והרצון לקרבם לנצרות, נטיות העובדות כחוט השני בגישתו של דרז'בין, וכן ניכרת יפה נכונותו של הראשון לשלב את היהודים במבנה המדיני והחברתי של רוסיה על יסוד עקרונות "האבסולוטיזם הנאור", לאחר שיבוטל אירגונם העצמי ההיסטורי, שילוב שדרז'בין איננו נכון להשלים עמו. לפי פריזל, "כדי לשים קץ לחוסר סדרים כזה בעם היהודי, להפסיק את השוד שראשיהם [שודדים אותם], להגן על פשוטי היהודים מדיכוי ולהביאם עם זה למצב המועיל למדינה, יש לערוך בו (במצב) תיקון כללי. כל אחד ממעמדותיהם יהיה משלם את המס המגיע ממנו בדרך רגילה, כלומר הסוחרים יחד עם יתר הסוחרים, בעלי-המלאכה עם בעלי-המלאכה וכו'... שני המעמדות הראשונים (כלומר, הסוחרים ובעלי-המלאכה), בגלל היותם יושבי ערים, יהיו משתמשים בזכויות ובפריבילגיות המוענקות ליתר תושבי הערים, ותהא להם זיקה, בדומה לאחרים, לבחירות ולמשרות הציבוריות השונות וגם יהיו עצמם נבחרים אליהן, אם יתברר שיש מהם המוכשרים לכך... בדיקה מדוקדקת של מצב היהודים... וכמו כן חיפוש שיטות חדשות ובטוחות יותר לתיקון מצב היהודים [יש] להטיל על כמה אנשים מנוסים, אשר יהיו מתקנים את מצב העם היהודי בעזרת יהודים נאורים ביותר ומלומדים ביותר, שיהיו מסוגלים (בנוסף להשפעתם הברוכה האחרת) גם לטהר את דתם מן הקנאות והדעות הקדומות המזיקות כל-כך לאושרם".⁵ ברור שאלה הם דברים המושפעים מדיעותיהם של משכילים גרמנים, יהודים ולא-יהודים, כפי שנתפרסמו בשנות ה-80 וה-90 של המאה

2 שם, עמ' 29.

3 י. גסן, ייבריי וו רוסיי, פטרבורג 1906 (להלן – גסן, יהודים), עמ' 347–350.

4 השווה למשל את דבריו של ס' ברשדסקי, פולוויניה או יבראיאן 1804 (להלן – ברשדסקי), ווסחור,

מרס 1895, עמ' 71–72; גסן, יהודים, עמ' 21–31.

5 ברשדסקי, שם, עמ' 84, 94, 96.

חלוקות פולין ורוסיה הצארית: 1772–1917

הי"ח, וייתכן אף מן הדיונים על "תיקון היהודים" שהתנהלו בפולין בתקופת "סיים ארבע השנים" (1788–1792).

ואילו דרז'בין, למרות שהוא מצהיר שרצונו "להשכיל אותם (את היהודים) מבחינה מוסרית ומדינית" ואף מודה שאת "עיקר הרעיונות נטלתי מן המוסדות הפרוסיים ומדינו של יהודי גרמני אחד, משכיל ביותר",⁶ איננו יכול להשתחרר מהשפעת האיבה המסורתית ליהודים ומרצון לקרבם לנצרות. גם "עם תום הריפורמה (המוצעת ע"י דרז'בין) כל יעזו יהודים ויהודיות להשתמש בשרותי נוצרים ונוצריים" ולכן אסור שיהיו להם כפרים שיש בהם צמיתים. לא בכעלות ולא בכחירה "באיום [שהדבר ייחשב] כעבירה פלילית, היינו שהם יהיו נידונים על חילול הדת על פי החוקים".⁷ כמרכן תובע דרז'בין "לאשר את האיסורים שהיו קיימים על-סמך הפקודה (משנת) 1727 ומן השנים שלאחריה, שלא להכניס יהודים לשום מקום בפנים רוסיה, פרט למחוזות שהם ממש על הגבול, [כלומר] פרט לפלכים שנקבעו לשיבתם ו[פלך] אסטראחאן, באיום של קנס כספי על היהודי ועל מי שיחזיק אותו. ולכן אפילו לעבודת פרך לסיביר, לא לשלוח יהודים עם נשיהם, כדי שלא יתרבו ולא ישחיתו את לב הקיסרות, רוצה לומר את תושביה העיקריים".⁸ הוא דורש לחזק מחדש בכל מידת החומרה את האיסור ליהודים להטות נוצרים לאמונתם, לשלוח כסף לארץ-ישראל. יש בהכרח לבטל את הזכות לבחור ולשבת יחד עם נוצרים במועצות, בעיריות ובהנהלות העירוניות, שהוענקה ליהודים יחד עם יתרונות אחרים, אך היתה משוללת מהם לפי החוקות הפולניות, ומוטלת בספק על-פי הצו מ-1797, וזאת בעטיים של הפיתויים והדעות הקדומות של היהודים נגד הנוצרים, כדי שגורל אלה האחרונים לא יופקד בידי השונאים אותם".⁹

6 מדברי דרז'בין באיגרת-הלוואי לראש הסנט אובליאנינוב, שעה שהעביר אליו ב-26.10.1800 את חוות-דעתו בעניין היהודים – גסן, יהודים, עמ' 453. היהודי הגרמני המשכיל הוא הד"ר פרנק, רופא מהעיר קרסלבקה, שהגיש לדרז'בין ב-6.9.1800 תזכיר הנושא את השם: "האם יהודי יכול להפוך לאזרח טוב ומועיל" – שם, עמ' 446–448 (תרגום עברי בהעבר, כ, עמ' 81–82). השווה גם מאמרי הנ"ל, עמ' 31.

7 הצעתו של דרז'בין נדפסה במלואה בכרך 7 של המהדורה השניה של כתביו 1877, סוצינייה דרז'בין אקאדמ. אידוניה, מהדורה שניה, פטרבורג 1877, עמ' 261–331. הסעיף המובא כאן הוא בעמ' 324–325. דרז'בין מעיר שם: "דבר זה (כלומר, החזקת משרתים נוצרים) נאסר על-ידי קיסרים יוונים רבים". אולם הוא הותר בתנאים מסוימים לא רק על-ידי הקיסר האוסטרי 'הנאור' יוסף השני, אלא אף על-ידי מריה תרזיה לפניו. ואפילו החוקה הפרוסית, ששימשה לדרז'בין כדוגמה, כלומר זו שחלה על השטחים הפולניים שסופחו לפרוסיה בחלוקות האחרונות (General Juden-Reglement für Süd-und Neu-Ost-Preussen, L. Rönne und H. Simon); מ-17.4.1797 התירה לאיכרים יהודים לעבוד במשך זמן מה בעזרת משרתים נוצרים. השווה *Die früheren und gegenwärtigen Verhältnisse der Juden in den sämtlichen Landesteilen des Preussischen States*, Breslau 1843, §16, S. 297.

8 כתבי דרז'בין, כרך 7, עמ' 325. דרז'בין רושם בהערה שהכרוניקונים מעידים שהיהודים "ניסו כמה פעמים להנהיג יהדות ברוסיה. אף הצליחו בזה עד כדי כך שהיו להם כתלמידים אנשים בעלי השפעה בחצר [המלכות] ואף אנשי הכמורה... ועל-ידי זה בהפיחם כפירה זעזעו את הנצרות... הפושעים שנתגלו נענשו בעונש מוות, אך כל זה אינו מרתיע את היהודים".

9 שם, עמ' 325–326.

תקנת 1804

מגמת דבריו בולטת במיוחד במילות הסיום של תזכירו: המפקח שיתמנה להשגיח על ענייני היהודים חייב להתמיד בהגשמת התוכנית וכיחוד בענייני ההשכלה, שכן "סעיף יחיד זה יניב בצורה בלתי-נראית לעין פירות הנעימים לנצרות, אם לא כעת ולא בכת-אחת, הרי בזמנים העתידיים לבוא, לפחות בעוד כמה דורות, ורק אז, ולא קודם לכן, יהיו היהודים המושחתים נתינים ממש של כס המלכות הרוסי. באופן זה, גזע היהודים קשה-העורף והכופר, [אלה] אויבי הנוצרים, הגם שבגזירת הגורל הנצחי השאר יישארו בפיזורם ההכרחי עד שיעלה הרצון מאת האל, אף-על-פי-כן גם במצבם העלוב הזה יקבלו דמות מתוקנת. ופאוול הראשון, תצא תהילתו לדור ודור, [על] שהוא הראשון בין מלכי רוסיה לקיים את המצווה הגדולה: 'אהבו את אויביכם, ועשו טוב לשונאים אתכם'".¹⁰

למרות השוני בגישה ובמגמות של פריזל ודרז'בין, כדאי בכל זאת ליתן את הדעת גם ליסודות המשותפים בשתי התוכניות, הן מבחינת תאור מצב היהודים והן בהצעות השינויים, שביטול האירגון היהודי הפנימי וקירובם להשכלה הכללית הם מסימניהן הבולטים. יש בשתי תכניות אלו מהשפעת רעיונות משכילי גרמניה שהגיעו אל שני בעלי-ההצעות, אולם גם מן המסורת האנטי-יהודית הרוסית ובעיקר מהלכי הרוח האנטי-יהודיים של אוכלוסיית השטחים שעברו ממלכות פולין אל השלטון הרוסי. אלה השפיעו לא על דרז'בין בלבד, אלא, ללא ספק, גם על פריזל.¹¹ שהרי פריזל דן על אופיים של היהודים בהקשר למעמדם בפולין, ומציין ש"עם זה, שתחת שום שלטון לא הגיע להשכלה הראויה, הביא עמו לכאן ואף שמר עד עתה על עצלות אסיאנית, שצירף אליה חוסר-נקיון מבחיל... הם השיגו לעצמם מן המלכים [הפולנים] הנחות וקיבלו פריבילגיות מפוארות, שכמעט והשתוו לאלו של האצילים... עדיפות בהרבה מאלו של יתר התושבים. בקבלם יתרונות גדולים כל-כך נתרבו כאן היהודים עד בלי די והפכו כאילו לעם מיוחד לגמרי ולא הושפעו משינויים כל-שהם שנתרחשו באיזור הזה במשך כמה מאות שנים. בגלל עצלותם התורשתית, מצד אחד, וותרנות השלטונות, מצד שני, נתרחקו היהודים מן העבודות הרגילות באותו חלק עולם שתושביו משיגים את מזונם ואת צרכי חייהם בעמל רב. הם פנו למשלח-היד הקל ביותר: החלו להשתמש במרמה בכדי להשיג את הדרוש להם כדי קיומם, שאיננו זול כלל. עיסוקם הראשון היה המסחר הקמעוני, מלאכות קלות, שהם לא עשו כל מאמץ כדי לשכללן, עסקי-כספים, שרות לנוצרים (סרסרות) וחכירת בתי-מזיגה. באוספם, באופן זה, את רוב הכסף במדינה, הם הפכו איך שהוא דרושים לו (לשלטון), הקימו הנהגה עצמית משלהם, שנשאה את השם של בתי-כנסת, קהלים וחברות, ובאופן זה נתרחקו לגמרי

10 שם, עמ' 331.

11 גם ברשדסקי וגם גסן, שעיקר מגמתם היתה להכטיח שיווי-זכויות ליהודים ואת שילובם בחברה הרוסית ושגישת פריזל היתה נראית להם, ציינו לשבחן שלא הסתפק בביקורת הקיים, "שלעיתים היתה חריפה מדי ושמא אף מופרזת", אלא הציע "הצעת ריפורמה יהודית המיוסדת על השכלת היהודים, שמטרתה הסופית השוואת היהודים בזכויות ובחובות עם אותם המעמדות באוכלוסייה הנוצרית, שאליהם הם ישתייכו לפי סוג עיסוקם" (ברשדסקי, שם, עמ' 71; גסן, שם, עמ' 30).

חלוקות פולין ורוסיה הצארית: 1772–1917

מאותו עם וממשל שתחתיו חיו. היפרדותם זו היתה הסיבה לכך שהם היו משוחררים מכל התקנות הפנימיות שעל-פיהן מתנהגים אנשים בני מעמדות שונים... בהתנהלם על-פי תקנות תורתם הקדומה, ועל-פי הפירושים חסרי הטעם של רבניהם וזקניהם המלומדים, עושים ראשיהם, לא ברור על סמך איזה חוק, תקנות המיוחדות להם, בנוגע לירושות, חינוך, מוסר ושיטור עצמי. נוסף על כך הם נטלו [לעצמם] שלטון במידה כזאת ורכשו השפעה כה גדולה על פשוטי עם מבני אמונתם, עד שהללו נאלצים לשאת, ללא הרהור ומתוך הכנעה גמורה, במיסיהם הכבדים, שהראשים משתמשים בהם לטובתם בלבד...¹² ובדומה לכך נמצא בחוות דעתו של דרוב'בין. לאחר שהביא כמה דברים הלקוחים מן דעות המהלכות במערב¹³ הוא טוען שיהודי פולין "בהשתמשם בחסדו זה [של קזימיר מלך פולין], ויותר מזה, בחוסר ההשכלה של עמו, הם מלאו את הערים, העיירות, ולבסוף נתפזרו בכפרים ובפונדקים ברכוזם בידיהם את כל השייך למסחר הסיטוני והקמעוני ולעסקי הכספים... טפילים אלה התקיימו ברווחה הודות למרמותיהם ולנכליהם על חשבון מארחיהם, והחזיקו אותם תמיד [במעמד של] פורעי מס להם. מעולם לא היה איש מהם עובד אדמה, וכל איש [מהם] היה לו [לחם] והוא כילה יותר לחם מאשר איכר בעל משפחה המשיג אותו (את לחמו) בזיעת אפו. מעולם לא נמצאו כיניהם בעלי הון העוסקים במסחר, אולם על ידי הפרת אמן ופשיטות רגל נעשו הם לעתים קרובות לבעלים של נכסי אחרים. בדומה לזה, הם לא השיגו הישגים במקצועות אחרים ובמלאכות, ומעולם לא נשאו את עול העבודות האמיתיות, כיון שבכל דרך נמנעו מאהבת המלאכה בהיותם מוכתחים על פי התלמודים שלהם שהם נועדו למשול ועמים אחרים חייבים להשתעבד להם. עם כל זה מצאו להם ולמשפחותיהם מזון בשפע. זה היה מצב היהודים בעת השלטון הפולני בפולין כולה וברוסיה הלבנה"¹⁴.

מכאן מסקנתו, ש"אין להם מושג על אהבת האדם, שנאת בצע, ויתר המידות הטובות, אין הם מתקשרים לשום דבר זולת לאיסוף נכסים ואוצרות לבנין אותו היכל (מקדש שלמה) או לסיפוק תאוותיהם החומריות. ברם, הם חושבים על ההווה בלבד בלי לדאוג כלל לעתיד, ולכן מצפונם אינו מיסרם לעולם והם נכונים לכל [דבר פשע]. הכבוד אין לו ערך כלל בעיני היהודי. הם רואים עצמם נעלים על כל האחרים".¹⁵ אם כי דרוב'בין מסתייג מהאשמת כלל היהודים בעלילת הדם, הוא מוסיף: "כאשר ליתר פשעי היהודים, הרי עליהם ידוע בודאות

12 כרשדסקי, שם, עמ' 82-84.

13 כמקור ראשי לידיעותיו על תולדות היהודים משמש לו החיבור רב הכרכים של I.M. Schröckh, *Christliche Kirchengeschichte*, לייפציג 1803-1768, וכן *L'histoire Universelle depuis le commencement du monde jusqu'à présent*, E. Fueter, *Universal History* שהיא תרגום של *Geschichte der neueren Historiographie*, (עליה ראה, München-Berlin 1925, עמ' 322-323). על פי הכרך הראשון של תולדות הכנסיה לשרק, הוא רושם: "עם (העם היהודי) שנועד מקדמת דנא לשלוט, מושפל עתה עד עפר, ובו בזמן שהוא מתרפש תחת עול זרים הוא לרוב שולט על אלה שהוא שוכן ביניהם" – כתבי דרוב'בין, כרך 7, עמ' 276.

14 דרוב'בין, שם, עמ' 278-279.

15 שם, שם, עמ' 281-282.

תקנת 1804

מן הנספח המצורף כאן סימן ו', שממנו משתמע שלעיתים רחוקות מתרחש מעשה פלילי שלא יהיו מעורבים בו יהודים רבים או אחד מהם, אם לא בפועל ממש, הרי לפחות על ידי סיוע.¹⁶ דבריו של דר'בין קרובים מאוד לטענתו של פריזל בנידון, אלא שהאחרון מדגיש יותר את הנסיבות המביאות את היהודי להתנהג כמות שהוא ומציג את התנהגותו: "אדם שאין לו דרך בטוחה לפרנס עצמו ואת בני ביתו יכול, ללא ספק, ליטול על עצמו כל התחייבות, להסכים למלא כל דרישה, אם רק ימצא לעצמו בכך טובת הנאה כלשהי. מכאן נובע שהיהודים יכולים, ואכן אף נעשים, מכשיר נוח ביותר למילוי חשאי של כל מיני עבירות ומעשי פשע. אפשר להיווכח באמיתות הדבר מן המשפטים הפליליים שאין בהם כמעט אחד שמישהו מהיהודים לא יהיה שותף בו".¹⁷

יוצא איפוא שהן בעיני פריזל ה'נאור' והן בעיני דר'בין השמרן היהודים הם חבר טפילים המתקיים על מרמה ופשע, שיש לשנות באופן דחוף את אורח חייהם על מנת להגן על האוכלוסיה הכללית מפניהם. שניהם מושפעים השפעה מכרעת מן הסטריאוטיפ השלילי של היהודי כפי שנתגבש באירופה הנוצרית כמשך ימי הביניים: היהודי הוא זר ומזיק. אלא ששניהם אינם אפילו מעלים על הדעת את הפתרון הימדי-בינימי – גירושם הכללי של היהודים מן המדינה.

דמיון רב מתגלה בין הצעותיו של פריזל לאלו של דר'בין גם בברור הסיבות למצבם הירוד של היהודים, ואף בכמה מהצעות שינוי בתחומים העיקריים: אירגונם הדתי של היהודים, האוטונומיה הפנימית שלהם, מערכת החינוך ומקורות פרנסתם. ההבדל העיקרי בהצעות הוא, כאמור, בתחום מעמדם של היהודים בין יתר מעמדות המדינה ועצם זכות ישיבתם אפילו באזורים בהם הם יושבו זה מאות שנים.

16 שם, שם, עמ' 286-287. למרות דבריו המסויגים של דר'בין בדבר עלילות הדם: "אני חושב שאם אף קרו כאלה אי-שם בזמנים הקדומים, הרי זה לא אחרת מאשר בגלל התפרצות אחרים מקנאיהם", הוא מוסיף – "בכל זאת מצאתי לנכון שלא להתעלם מהם". והוא מצרף בנספח ה' תזכיר מתקיים שנמצאו בארכיונים ביחס לשפיכת דם נוצרים על-ידי היהודים' (שם, עמ' 340-342). בתזכיר שלוש האשמות יהודים ברצח נוצרים מן השנים 1783-1799. באחת מהן תרגם יהודי מומר מן ה"שולחן ערוך" ומן התוספות, שהיהודים צריכים דם נוצרי לפסח. התזכיר מסתיים במלים: "יש הרבה תעודות כאלו, על-פי השמועה גם בארכיונים אחרים, וגם התרגום מספריהם, המצורף כאן, מאשר מאורעות אלה". על אחת מעלילות הדם המוזכרות בתזכיר הנ"ל, זו שבמחוז סננו – השווה את מאמרו של גסן, יהודים, עמ' 401-408. על יחסו הדורש-משמעי של דר'בין לעניין עלילות הדם יכולה אולי להעיד העובדה, ששנה קודם לכן, כאשר הוא נשלח לעיר שקלוב ברוסיה הלבנה כדי לחקור את תלונתם של יהודי העיר נגד אדוניה של העיר, הגנרל זורין, הוא כתב אל הצאר: "עד אשר העם היהודי לא יצטרך בפני הוד מלכותך הקיסרית על הפשע הנזכר (עלילת הדם של סננו) המוכח בעליל נגד כל הנוצרים, איני יכול בניגוד למצפוני, בלי הוראה מיוחדת מהוד מעלתך הנעלה, לקבל ולכבד את טיעוניהם ועדויותיהם נגד נוצרים" (שם, עמ' 402-403). כאשר לנספח ו', המוכיח, כביכול, את מעורבותם של היהודים בפלילים, הרי הוא מורכב מתרגום ארבעה קטעים מספר "שכט יהודה", מהדורת הרודנא, שסולפו כך שכל מעשה הצלת יהודים או רדיפות של יהודים מתואר כאילו היה מעשה פשע שנעשה על ידי יהודים המתפארים בהצלחתם (דר'בין, שם, עמ' 342-343).

17 ברשדסקי, שם, עמ' 91.

חלוקות פולין ורוסיה הצארית: 1772–1917

פריזל שם את הדגש על ליקויי חיי הדת: "היהודים, שהשלטון הניחם לעצמם, עסקו בפירוש מקומות שונים בכתבי הקודש שלהם. מכאן נתרבו הכתות בעם היהודי, הופיעו רמאים-קוסמים, שבסחטם כספים מן ההמון קל-הדעת הביאו אותו לדלדול, תוך כדי גרימת נזק למדינה... כל חברה (קהילה) מנהלת את ענייניה בנפרד מן האחרות, בלי שיהא לה שלטון עליהן ובלי להיות נשלטת על ידן, אלא כל אחת עומדת ברוש עצמה. זה יצר עילה לרמאים, המכונים אצלם זקנים (פטריארכים) או שלוחי-האל, להכריז על עקרונות אמונה חדשים, להפיץ כתות שונות, לעשות הכרזות משונות ולהנהיג חידושים על ידי פירושים שונים של סעיפים שקשה להכניס בדתם האמיתית, שאחדים מקבלים אותם ואחרים סולדים מהם. הם עסקו רק במחלוקות מרושעות ביניהם, בהביאם אלה את אלה לדלדול גמור בגלל התככים השונים. אם לראות את היהודים באופן זה, אי-אפשר לומר שכל הלוכש בגד יהודי ואינו עובר על הדת הנוצרית שיין לאותה דת עצמה."¹⁸

הווה אומר, מגורנו של הרוסי מדברים גם מורשת השנאה ליהדות של הנצרות, גם ניסוחים של תקופת ההשכלה, וגם דעתם של משכילים יהודים ושמה אף ראשי-קהל שטענו: אילו במקום האנרכיה שהשתררה עם ביטול הועדים היה קיים 'סדר דתי', כי אז כתות החסידים וראשיהם הרמאים לא היו מרימים ראש.

נראה שהחסידים, תורתם, מנהגיהם והמחלוקות שנתעוררו סביבם נראו בעיני פריזל כגורם ראשי להתערערות סדרי הדת היהודית. כדאי לזכור שדעתו זו של פריזל הושמעה באפריל 1800, כלומר, לאחר שהשלטונות כבר דנו בהאשמות נגד רבי שניאור זלמן מלונא ונגד החסידות, והקיסר עצמו פסק בסוף 1798 ש"התנהגות היהודים, שמשייכים אותם לאותה כת [לא נמצא] שום דבר המזיק למדינה, ולא פרוץ במידות או פוגע בשלווה הציבורית".¹⁹ דומה שהתכוונותו במאבקים ביילנא ותיאורי המשכילים העוינים לחסידות השפיעו מאוד על פריזל.²⁰ ואין תימא שבראש תיקונו הוא מציע: "1) לבדוק ולחקור במה מהות דתם האמיתית, לעקור את כל הכתות, אמונות-תפלות, לאסור בכל חומרה להנהיג חידושים שבאמצעותם הרמאים בפתותם את בני ההמון, משקיעים אותם בבורות גדולה יותר וסוחטים מהם את רכושם האחרון, שהשיגוהו בעמלם או אף על ידי מרמה. 2) לקבוע שהשלטון הדתי בכל הקיסרות יהיה אחד, בדומה ליתר הדתות. 3) שהוא (השלטון הדתי) לא יוכל לעשות דבר שהוא בניגוד לתקנות והוראות הממשלה הראשית".²¹

18 שם, שם, עמ' 84-85.

19 גסן, יהודים, עמ' 162.

20 דומה שכתאור פגעי החסידות ובהצעת התיקונים מורגשת השפעת החוכרת של ישראל לבל (השווה בתרגום העברי של מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש"ל, ב', עמ' 334-335). *Glaubwürdige Nachrichten von einer neuen und zahlreichen Sekte unter den Juden die sich Chasidim nennt, und ihren die Menschheit empörenden Grundsätzen und Lehren, Frankfurt am Oder 1799. Essai sur l'état actuel des Juifs de Pologne et leur perfectibilité, Varsovie 1791, Israel Löbel, Jacques Calmanson.*

21 ברשדסקי, שם, עמ' 92.

תקנת 1804

לעומת זאת, דרז'בין מכריז שאין הוא יודע מהי מהות הכת החסידית.²² החוסאדים²³ הם "פורשים או אנשי כת אשר זה מזמן לא רב נבדלים בכמה מנהגים חדשים מן המסורות העתיקות שלהם. המחלוקת ביניהם גלויה לעין. הראשונים (המתנגדים) מתלוננים על האחרונים שהם מפתים לכתתם את בניהם, בייחוד אלה של הסוחרים העשירים ביותר, נוטלים מהם זהב וכסף, הנשאר לשם שימוש בלתי נודע אצל הצבוע הנ"ל (הוא הוא ר' שניאור זלמן מלונא). "צבוע זה, שראיתיו כמו עיני, מאמינים בו ביותר החסידים הרואים בו את הפטריארך שלהם. רבים טוענים שבאמצעותו מעבירים הם (החסידים) מטבעות כסף וזהב לארץ ישראל לשם מעשי צדקה שם, בקוותם לבואו של המשיח, שהם מצפים כל שעה לבואו כדי שיקים את בית המקדש". בכמה מקומות, טוען דרז'בין, יש אצלם רבנים מקובלים²⁴ שעל ידי צרופי מלים שרירותיים מכתבי הקודש מרכיבים אמרות המתאימות לשאיפותיהם. "על ידי הגדרות עתיד כאלו, מעשי קסמים וקנאות דתית, ויתירה מזו, בעידוד והעלמה אף של מעשים פליליים, מביאים הם את פשוטי העם למטרה הנראית להם. ולכן יהודים רבים אינם מתחילים שום מעשה חשוב בלי חישובי פסוקים או עצות של מקובלים אלה".²⁵ אולם בסיכום שלו ואף בהמלצותיו, אין דרז'בין מתייחס לחסידים כלל. גישה זו נתקבלה גם על דעתה של הועדה שעבדה את החוקה ב-1804. התקנה של 1804 איננה מתייחסת באופן שלילי לחסידות. נהפוך הוא, סעיף 53 בה מתיר להם להקים בתי כנסת ולבחור רבנים משלהם. נסיונו של פריזל לגרום להתערבות השלטונות נגד החסידות לא נשא איפוא פרי.

ובדומה לזה בעניין האוטונומיה הפנימית. פריזל לא ראה בה אלא אמצעי להשתלטות הראשים על ההמון היהודי ולניצולו: "כדי להשיג שלטון בלתי מוגבל על העם ולבססו, משתדלים הראשים להחזיקו בבורות, אמונות תפלות וקנאות. כדי שתהא להם עילה בטוחה לשדוד, הם הנהיגו חברות שכונו בשם "קהלים" ו"סביבות", כביכול לשם איסוף מסי מדינה, אשר הם מטילים בשירות לבם על הציבור כולו, בלי הגינות כלשהי. האלות שההמון ירא אותן ביותר, וכל מיני התחייבויות אחרות הנשמרות בסוד תחת מסווה הדת, עושות פלסתר את מאמצי השלטון והשתדלויותיו להכיר בשלמות את כל הוראותיהם הפנימיות ולנקוט אמצעים הדרושים לשם הפסקת העוול ביניהם."²⁶ "באופן זה, מצד אחד, משתדלים בכל האמצעים להחזיק בשלטונם על המון העם, בהסתירם מן השלטונות את מעשיהם הנפשעים, ומן הצד השני, העם, המוחזק בפחד ובבורות, אין לו דרך להשתחרר מן

22 הוא טוען ש"כמה אנשים הנאורים בהשכלתם (כלומר משכילים יהודים) טענו בפני שכת זו דומה לאילומינאטים (ש' דובנוב, חולדות החסידות, עמ' 259, סבור שהמשכילים "שאבו ידיעה זו מספר האבטוביוגרפיה של שלמה מיימון") והבטיחו לספק לי ספר אודותיה (כנראה את חוברתו של ישראל לבל), אולם כיוון שלא קיבלתי אותו ואין לי ידיעות בדוקות, לכן אינני יכול להעיד מהו בעצם טבעה של כת זו" – דרז'בין, שם עמ' 284.

23 כך אצל דרז'בין.

24 "קבליסטיקים", כלשונו.

25 דרז'בין, שם, עמ' 284-285.

26 ברשדסקי, שם, עמ' 84.

חלוקות פולין ורוסיה הצארית: 1772–1917

הדיכוי הזה. בלי כל מוסריות, בלי שאיפת כבוד נאצלה, בלי חינוך (הדגשה במקור) פונה [העם] לכל מעשה עוול כדי להשיג בדרך כלשהי אמצעים שבהם ניתן לשלם את המסים המוטלים על ידי הראשים, אשר מתוך תאוות בצע שלהם לא זו בלבד שמעלימים עין ומכסים על פשעיהם (של פשוטי העם), אלא אף מתירים להם את העוולות שהם גורמים לנוצרים. מכאן נובע, שפשעים לאין ספור, בהיותם נסתרים מן השלטון, נשארים ללא עונש, שכן אם לפעמים חושפים את הפושעים שביניהם הם נשפטים בבתי הדין שלהם.²⁷ בעניין זה אינני יכול שלא להזכיר מעשה־רשע גדול וגלוי, שנאסר לעתים תכופות באופן החמור ביותר, אולם קיים גם היום לרעת הכל. אני מתכוון לחזקות ומעורפויות... מינהג זה, שלאמיתו של דבר איננו אלא מונופולין, מביא תועלת לראשים בלבד וגורם לדלדולם של יתר היהודים...²⁸

בין ההצעות לשינוי המצב, שפרוץ מדגיש, "יש לתקן שההנהגה היהודית תנהל את כל ענייניה בלשון פולנית או שלפחות ייקבע פיקוח מיוחד שהשלטון הדתי לא יטול לעצמו עניינים שאינם שייכים לו... כיוון שמעטים הם העניינים השייכים לסמכותו של השלטון הדתי, די בבית דין דתי אחד לפלך שלם". נוסף על כך הוא מדגיש שעל ידי ביטול גביית המסים על ידי הקהלים ושיוך היהודים למעמדות הכלליים "היו מתבטלים הקהלים היהודיים ועמהם אלפי עוולות. נוסף על כך, על ידי חלוקה כזאת (לפי מעמדות), יהודים היושבים עתה קבוצות־קבוצות היו מתפזרים באיזור כולו והיו מזיקים פחות לנוצרים, ואחד לשני, כשהם יחידים ולא בהמון".²⁹

גם דרז'בין רואה בהנהגה העצמית אמצעי לדיכוי פשוטי העם על ידי הראשים. "קהלים כלומר בתי דין או מקומות הנהגה מורכבים, כמו בתי הכנסת שלהם (ר"ל הקהילות), מבחירי ראשיהם ורבניהם. הם קיימים מימי קדם ושולטים בעמם באופן שרירותי". כל גביות היהודים, חברה קדישא וקורובקי,²⁹ "מביאות לקהלים בכל שנה הכנסות בסכומים נכבדים, העולים לאין ערוך על המסים לממשלה [המשתלמים] לפי הנפשות שבמפקד. ראשי הקהל אינם מוסרים עליהם לאדם כלשהו. פשוטי העם, העניים שביניהם, נמצאים בגלל כך בדיכוי חמור ודלות — והם הרוב. ההסתכלות בהם מעוררת סלידה. לעומת זאת ראשי הקהל עשירים וחיים בשפע. בנהלם את הממשל הכפול, הדתי והאזרחי, המסור בידיהם יש להם שלטון רב על העם". בניגוד לפרוץ אין דרז'בין סבור שבאירגון היהודי הפנימי שורר אי־סדר וכל קהילה עומדת ברשות עצמה. נהפוך הוא: "קהלי המשנה המחוזיים משועבדים לקהל הפלכי וזה לבית הכנסת או לבית הדין הדתי העליון המתכנס לאסיפות יוצאות מן הכלל בבריסק או בוילנא, או במקום אחר, לרוב, על פי השמועה, מחוץ לקיסרות הרוסית. בית דין זה הוא המרכז העליון של הנהגתם. אליו מגיעים הערעורים

27 להלן (עמ' 91) הוא טוען: "לא קרה כמעט אף מקרה שיהודי ילשין על יהודי אחר שהוא רימה, גנב, רצח או ביצע פשע דומה אחר".

28 שם, שם, עמ' 86–87.

29 שם, שם, עמ' 92, 94.

*29 כלומר מסי קבורה ומסי עקיפין על מצרכים (כעיקר על בשר).

תקנת 1804

בעניינים שונים מן הקהלים הפלכיים, דרך הדרגים התחתונים או קהלי-המשנה.³⁰ זכרון מציאות ועדי הארצות בעבר נתערבב כאן בטיעונים עוינים, שהחלו להלך במאות ה-17 וה-18, בדבר התכנסויות חשאיות של יהודים מארצות שונות.

דר'בין מדגיש אף הוא את תוקפם של החרמות שלגבי העוברים עליהם מותר "אפילו לכתוב שטרות מזוייפים, לחתום באופן מסולף כאילו בידם ולאשר כל זאת בשבועה בבתי המשפט המקומיים. מכאן ניתן לראות ששבועת יהודי, שלא נתבעה על ידי הקהל שלהם, אין לה כל ערך בעיניהם.³¹ באותם התקלהויות או קהלים נקבעות וניתנות גם החזקות, כלומר זכות נצחית להחזקת חכירה או הכנסה, שלפיה הם, לפי רצונם, מוסרים [לאחד מהם] נכסים דלא נידי זרים, כגון כפרים, אכסניות, טחנות, שדות מרעה וכו'".³² בסיכום: "אני מוצא שבתי הכנסת שלהם אינם אלא קניי אמונות תפלות ושנאה לנוצרים, הקהלים — Status in Statu מסוכן, ששום גוף מדיני מתוקן איננו צריך לסובלם: בפרוסיה הם בטלו. גביות הכספים משמשות יותר לדיכוי עמם מאשר לתועלת... חזקות — המצאה זדונית כדי להחזיק בידיהם שלהם בלבד כל חכירה והכנסה, היא צורת מונופולין מושלמת ביותר. חרמות — מעטה בלתי חדיר ומחלל-קודש של הפשעים הנוראים ביותר, המתבצעים לרעת הכלל והפרט..."³³

בהמלצותיו טוען דר'בין ש"בכל החברות היהודיות, בכל מקום שבקיסרות, לא צריכים להתקיים קהלים בשום צורה שהיא.³⁴ יש לבטל ולאסור בעונש אפילו את שמם וכן את החרמות, החזקות ויתר תקנותיהם המתחכמות. מזמן [ביצוע] התיקונים יימצאו היהודים בשליטה קבועה (כלומר של הפקידות הממשלתית), בהתאם למעמדם, בענייני משפט ודין [הן] בענייניהם שבינם לבין עצמם [והן באלה שיש להם] עם הנוצרים, מבחינה אזרחית, פלילית ומשטרית. כאשר לענייני דת, פולחנם ומנהגיהם [המרות תהיה] בכת"כנסת, אם כי בהשגחת ראשי העיריה — בערים, של המשטרה הכפרית, קציני משטרה ובעלי אחוזות — במחוזות, [שישגחו] כי באותם בתי-כנסת לא יידונו, פרט לעבודת האלוהים והלימוד שלהם, עניינים אזרחיים ולא ייעשה דבר שהוא מזיק לחברה ופוגע בדתות אחרות... בגלל כך כל היטלי הקהל החמסניים הקודמים על העם היהודי יבוטלו ומסי הממשלה ייגבו מהם באותו אופן ובאותם מועדים כמו מן הנתינים האחרים..."³⁵

כללו של דבר, גם פריזל וגם דר'בין תובעים את חיסולה הגמור של האוטונומיה היהודית הפנימית, המתוארת על ידי שניהם בצבעים הקודרים ביותר. אולם בתקנת 1804 יש

30 דר'בין, שם, עמ' 282-283.

31 בנספח ד' לחזקירו של דר'בין מובא תרגום מפולנית, שהוא, כביכול, החלטת קהל זלכה נגד יהודים שהפרו חרם בעניין אציל פולני בשם טיונהאוז "עד כדי גילוי סודותינו". נגד אלה מותר "בכל העניינים לזייף את חתימת ידם ותעודות מזויפות אלו לאשר בשבועה כאמיתיות וצודקות עד אשר לא יתנו פיצוי פי שלושה לעומת הנזק וההפסד שנגרם בגלל התחברותם עם הנוצרים" (שם, עמ' 339).

32 שם, עמ' 285-286.

33 שם, עמ' 290.

34 בהערה הוא מציין: "הם בוטלו בפרוסיה ובקיסרות [האוסטרית]".

35 שם, עמ' 320-321.